

He Pepa Tirohangā o Ngā Tukingā o te Kowheori-19 #6

Te whakatinana i te rangatiratanga i te wā o te urutā Kowheori-19

Haratua 2022

Te whakatinana i te rangatiratanga i te wā o te urutā Kowheori-19

“Ko tēnei mea te tino rangatiratanga, ko te noho ki ā tātou tikanga me te whakamana i te mana Māori ki ngā tūāhua katoa o te ao. Ko tā te Karau-na he whakatahataha.”
(Devine me ētahi atu, 2022)

Ko te tino rangatiratanga te kaiwhakamārama i a tātou ki te mana Māori. He nui whakaharahara te toiora ki te takitahi me te takitini, ā, ko te whakaputa a te takitini i te tino rangatiratanga tētahi whakamanatanga nui ki ngā momo putanga toiora, otirā he pou matua o te toiora o ngā iwi, o ngā hapū me ngā whānau.

Kua roa nei ngā whānau, ngā hapū me ngā iwi Māori e whakaputa ana i te tino rangatiratanga, ahakoa anō ngā whakawhiu. Inā noa atu te hirahira ake o te mātauranga Māori, o ngā pūkenga me ngā rauemi Māori ki te haumaru i ngā hapori me ngā whānau i te wā o te urutā Kowheori-19. Ka hoki mahara atu ki ngā urutā ō mua, ki te rewharewha o te tau 1918, ki ngā whakautu Māori ki ngā tahumaero. Kāti, i te noho mata tonu ana tēnei ki ētahi Māori i te taunga mai o te Kowheori-19 ki Aotearoa.

He mea tūtohu e rātou tēnei hītori, ā, he mea hura e ngā hapori Māori ngā hē me ngā āputa o te urupare ā-motu ki te urutā. Ahakoa i īraitaia te horapatanga o te Kowheori-19, i werohia tonutia e Ngāi Māori te urupare nei a te kāwanatanga. I puta ngā āwangawanga nui ki te āhua korenga o ngā huarahi hourua i roto i āna mahi ki te ārai i te Kowheori-19, ki te raungaititanga o te rangatiratanga Māori me te tūranga hoa kōtui a te Māori e ai rā ki Te Tiriti o Waitangi. I runga i tēnei ka kite ngā taunakitanga i mahue ētahi huarahi e whai whakaarotia te tirohanga me te mana arataki Māori me ngā tōritenga nui e rongo nei ētahi i roto i te pūnaha hauora.

He mea wero tonu te mana o te kāwanatanga ki te whakatau tikanga mā ngā hapori Māori, hāunga tēnei, **he hōhonu ngā whaiaro a te kāwanatanga ki te haumaru i ngā hapori Māori, ka mutu, he painga tēnei mō Aotearoa whānui, Māori mai, tauwi mai, puta noa i ngā tau mahā.** I hua ake ngā tini urupare a te Māori ki te Kowheori-19 i ngā tikanga me te mātauranga Māori. Ko te nuinga i ahu tonu mai i ngā kōtuinga me ngā hononga mauroa, i tarekatia ai ngā mahi urutau ki te haumaru i ngā hapori.

- I whakawhanaketia e ngā tini marae ngā rautaki urutā, ka mutu, **ka urutaungia ngā tikanga me ngā kawa** hei kaupare i ngā whakawhiunga. Ko tā ētahi o ngā komiti a ngā hapū me ngā marae he kati i te marae; he urutau i ngā tikanga e pā ana ki ngā tangihanga ahakoa anō ngā tukinga ki ngā waiaro me te wairua o ngā mahi; ka panoni ngā pāpātanga kanohi ki te kanohi hei ārai i te horapatanga o te mate.
- Ko tā ētahi iwi, hapū, whānau anō, he waihanga i **ngā puni tauārai** ki te whakakore i te nekeneke haere o te pori hei ārai i te horapatanga o te Kowheori-19. I pēnei anō ai i te rautau i mua atu i te pakarutanga o te rewharewha. Tata tonu ki te 50 ngā puni tauārai i whakatūhia, he mea ārahi katoa e te Māori, e te hunga tūao i runga anō i te mahi tahi i te taha o Ngā Pirihimana o Aotearoa. Nā ēnei puni i haumaru ake i ngā hapori, Māori mai, tauiwi mai hoki. He whai hiranga hoki ngā puni tauārai ki te whakawhitit i ngā pārongo kōrero i tipu ake ai te pono i waenga i ngā tari kāwanatanga me ngā hapori.
- Nō te whanaketanga o te urutā, **ka whanake hoki ngā urupare Māori**, ka whakakitea mai te tino rangatiratanga i roto i te tautohu me te whakahaere tūraru ki ō rātou anō hapori. Nā ngā hohenga Māori i haumaru tonu i ō rātou hapori, otirā nā ngā rōpū pēnei i te kāhui mātanga hauora Māori o Te Roopū Whakakaupapa Urutā i aro ake ki te hauora Māori, hei reo hoki mō te Māori; hei kanohi, hei whakatairanga i te kano ārai Kowheori-19; me te tohu kia katia ngā Kōhangā Reo hei haumaru i ngā hapori. Nā runga i ngā tari o Whānau Ora i taea ai e te Māori te tuari i ngā pūtea kāwanatanga ki te tautoko i te Māori.
- He mea whakarite e ngā hapū, e ngā whānau, e ngā marae me ngā whakahaerenga Māori **ngā rauemi hei tohatohatanga** ki ngā hapori Māori mai, tauiwi mai hoki. Ko te ohunga ngātahi nui rawa tēnei. He nui ngā kaupapa i tautokohia e ngā pakihī Māori me ngā pakihī tauiwi, me te aha ka haepapatia te hunga whakaraerae o te hapori, pēnei i ngā kaumātua, i te rawakore, i te hunga noho taiwhenua, i te hunga rānei e pāngia ana e ngā mate ū mua. Ka rapua ngā kai, ngā pārongo, ngā rauemi me ngā tūemi whai hiranga mō te whānau, kātahi ka tuaritia ki te hapori ngā tuemi nei, pēnei i ngā koha me ētahi atu pūtea tautoko, pēnei i te āwhina kawe ū me te hono i ngā whānau ki ngā tautoko a te kāwanatanga. I taea ai ēnei tuaritanga wawe mā ngā kōtuinga mauroa, mā te tūtohu ki hea tuaritia ai ngā rauemi tae atu ki te whai wāhi ki ngā rauemi me te tuari haere i ngā rauemi.

“Ahakoa anō he mea whakahirahira te hōtaka ā-motu, i te otinga ka kino ake ngā tōritenga hauora. Ahakoa e tutuki haere ana ngā mea mō te taupori whānui, kāore he tirohanga taurite i tōna tīmatanga.” (Reid, 2020)

- He tūranga whakahirahira tō ngā kōtuinga Māori **ki te whakaatu atu i ngā pārongo mō te Kowheori-19** ki waenga i ngā hapori i tua atu hoki i te wā o te noho rāhui. Ko ētahi o ngā pārongo nei he whakaputa tonu i ngā tohu pānui hauora a te kāwanatanga me te whakahaepapa i ngā karere ki ngā hapori noho momotu.

”... i whakapau kaha mātou, koinā tā mātou mahi, ā, ka pērā tonu mātou nātemea koinā te mahi a te kaiwhakarato Māori. Ki te kore atu koe i tēnei mahi, he kaupapa Māori tonu tēnei, ko te ti-kanga, ko te kawa tēnei.” (Ali Hamlin-Paenga, Toihau, Ratonga Whānau o Ngāti Kahungunu, 2022)

- I puta te wairua auaha a te Māori **ki te whakamahi i ngā ātea tuihono me te hangarau matihiko** ki te waihanga me te pupuri i ngā hononga, ki te tuari mātauranga me te tuku tautoko. I whakamahi te Māori i ngā kōtuinga ki te tautoko me te whakapakari i ngā hapori pāpāho me ngā wānanga, pēnei i ngā ratonga hauora hinengaro ā-ipurangi, i ngā kaupapa pāpori, i ngā kaupapa wairua, i ngā mahi waea ki te tiro mēnā kei te pai ngā tāngata me ngā whare haumanu tīhoka ki ngā hapori iti o te taiwhenua. Nā ngā tūāpapa matihiko i whakakipakipa i te tangata ki te ako i ngā pūkenga hou, ki te tūhono anō ki ngā hoa i runga i te hari me te koa. Nā ngā auahatanga tuihono i āhei ai te Māori ki te whakanoho i te whanaungatanga mā te whakatairanga i ngā mea Māori.

Ko ngā whakaputanga o te Tino Rangatiratanga i te wā o te urutā he tauira o te whakamahi i te rangatiratanga i ia rā ki te haumaru me te tautoko i ngā hapori. He maha ngā hapori Māori e mau nei i ngā mātauranga me ngā pūkenga ki te tautoko i ō rātou hapori. Mā konei, kua tiaho ngā urupare urutā i ētahi māramatanga e pā ana ki ngā whakataunga a te kāwanatanga mō te hauora me te toiora me te whai wāhi anō o te Māori hei hoa ngātahi o Te Tiriti o Waitangi ki te whakatau anō i ngā putanga pai mō te katoa o Aotearoa.

- **Me whakamanatia te motuhaketanga me te kaha o ngā iwi me ngā hapori Māori i roto i ngā pōautinitini maha.** Hei tūtohu, hei whakatinana hoki i ēnei kaha me te whakamana i ūna kawenga ki Te Tiriti o Waitangi, me tuku e te kāwanatanga ngā panonitanga ki te pūnaha me te hanganga o te motu hei kaupare i ngā tōritenga me te kaikiri e pā ana ki te hauora me te toiora Māori.
- **Me whakamana, me whakaute, me tautoko te tino rangatiratanga.** He kawenga tō te Kāwanatanga ki te haumaru i te tino rangatiratanga. E tutuki ai tēnei, me tūtohu, me whakanui te tino rangatiratanga puta noa i ngā kaupapahere me ngā mahi hei whakanoho atu kei te Māori anō ngā rauemi me te mana ki whakatutuki i te rangatiratanga.

- **E maruru ana ngā huarahi ki te waihanga i ngā houruatanga pono, engari me whai pono te Karauna i roto i āna mahi.** Hei tautoko i ngā putanga hauora a te Māori me whai te Kāwanatanga ki te whakatau i ngā momo hiahiatanga a te Māori, me whakarongo ki te Māori, ā, me tautoko te Māori i roto i ā rātou mahi tika. Ka whakatenatena atu nei i te kāwanatanga ki te whakawhenua i te pono tiketike, i te mahi tahī, i te raungāwari me ngā tauira o ngā kirimana me ngā tono toitū.
- **Mā ngā rangahau me ngā raraunga kounga rawa hei tautoko i ngā urupare a ngā iwi me ngā Māori. Mā konei anō e waihangatia te pono nui mō tētahi houruatanga.** Ki te hukihuki noa ngā raraunga ka raru nui te kāwanatanga me ngā kaunihera kia whai mārama ki ngā tukinga ki te hapori. Ka mutu, ki te iti rawa te whai wāhi ki ngā raraunga ka whakaitangia ngā whakahaeenga me ngā ratonga Māori. Me kaha aro te tuari i ngā pārongo whai pānga, te tautoko i ngā rangahau me ngā kairangahau Māori ki te whakatau i ngā āwangawanga pēnei i te whakamana i te tino rangatiratanga a te Māori ki ngā raraunga.

